

NICOLAE SARAMANDU, MANUELA NEVACI

CONCORDANȚE LINGVISTICE EUROPENE (PE BAZA ATLASULUI LIMBILOR EUROPEI)

1. Inițiat în anii '70 ai secolului trecut, sub auspiciile UNESCO, *Atlas Linguarum Europæ* (ALE) este cel mai amplu proiect de geografie lingvistică realizat până în prezent, la care participă lingviști din toate țările europene, reprezentate prin 47 de comitete naționale. Rețeaua ALE are 2 631 de localități, cuprinzând peste 90 de limbi, care se grupează în cinci familii lingvistice: indo-europene, uralice, altaice, caucaziene, semitice, la care se adaugă limba bască. România este reprezentată în ALE printr-o rețea de 77 de localități.

Atlas Linguarum Europæ (ALE) este coordonat din 2005 de România, prin președintele ALE Nicolae Saramandu, secretariatul științific fiind asigurat de Manuela Nevaci și Ionuț Geană. Din acest *Atlas* s-au publicat nouă volume, ultimele două la Editura Universității din București, sub editarea și coordonarea noastră (Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, Ionuț Geană, care au digitalizat hărțile din volumele publicate, inclusiv ale autorilor străini). Nicolae Saramandu și Manuela Nevaci sunt și autori în sumarul volumului 9 ALE, cu două hărți, însoțite de comentarii lingvistice. Prin cele două volume, publicate în 2014 (ALE I.8) și în 2015 (ALE I.9), Editura Universității din București se înscrie în rândul marilor case editoriale europene care au publicat primele opt volume ALE, alături de Editura Van Gorcum (Assen–Maastricht, Olanda) – patru volume și Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato (Roma, Italia) – trei volume.

Prin hărțile lingvistice motivaționale și onomasiologice, ALE oferă o tipologie riguroasă a limbilor și a dialectelor vorbite pe întreg teritoriul Europei. Hărțile lingvistice motivaționale reprezintă un element de noutate în domeniul geografiei lingvistice, precum și o metodă modernă de interpretare a materialului lexical. Din punctul de vedere al tipurilor de hărți, ALE este o bază complexă de date pentru diferite cercetări lingvistice, oferind totodată informații privitoare la istoria culturală a Europei. Începând cu volumul I. 8, se folosesc mijloace informatice pentru procesarea datelor lingvistice, hărțile din volumele I.8 și I.9 fiind digitalizate, pe baza unui program informatic elaborat în România.

2. În contribuția de față, prezentăm hărți lingvistice onomasiologice și motivaționale, interesul cercetării motivaționale constând în faptul că ea depășește diferențele formale dintre limbi, permițând identificarea asemănărilor dintre reprezentările ideologice și culturale, contribuind, în acest fel, la explicitarea și la studiul unui metalimbaj motivațional, comun mai multor limbi (Alinei 1979, p. 65). Am ales în prezentarea noastră câteva noțiuni care pun în evidență poziția românei între limbile romanice și balcanice. Am luat în discuție hărțile PAPIER și CAHIER din ALE I.9 (vezi hărțile anexate la sfârșitul volumului), unde suntem și autori, ca și

Caietele Sextil Pușcariu, II, 2015, Cluj-Napoca, p. 410–417

hărțile cu denumirile pentru ZILELE SĂPTĂMÂNII din ALE I.6 (vezi *infra*, p. 414). De asemenea, pentru a sublinia concordanțele dintre română și unele limbi europene, am folosit pentru noțiunea URCIOR (LA OCHI) materialul inedit din arhiva ALE, care se află la București, raportând datele din ALRR–*Sinteză*, vol. I (vezi *infra*, p. 415) și ALAR, vol. I (vezi *infra*, p. 416).

Istoria cuvintelor care desemnează noțiunile de *hârtie* și de *caiet* reprezintă o parte a istoriei culturale a continentului nostru. În același timp sunt puse în evidență relațiile între greacă și latină, cele două limbi de cultură ale antichității.

Printre cuvintele utilizate pentru a denumi **HÂRTIA**, două ne interesează în mod special: lat. *papyrus* și gr. *χαρτί*. Cuvântul latin provine din termenul vechi grecesc *πάπυρος*, care însemna, propriu-zis, ‘trestie din Egipt’ și, prin extensiune, ‘hârtie făcută din această trestie’. Limbile romanice occidentale au moștenit cuvântul latinesc *papyrus*, care a fost preluat de numeroase alte limbi, germanice, slave, etc.: engl. *paper*, germ. *Papier* etc. La rândul său, termenul grecesc *χαρτί* (inclusiv sub forma din greaca medievală, *χαρτίον*, diminutiv de la *χαρτης*) a pătruns în vechea slavă: *xartija* (cf. bg.; sb.; cr. *hartija*) și în română (*hârtie*), prin filieră slavă.

O concordanță greco-latină constatăm și în denumirile pentru **CAIET** într-un număr mare de limbi europene. Este vorba de o motivație comună care se găsește la baza cuvântului grecesc *τετράδιον* și a cuvântului latinesc *quaternus*, ambele având semnificația ‘(foaie) împăturită în patru’. Cuvântul grecesc a pătruns în limbile slave prin textele religioase traduse de Chiril și Metodiu din greacă în vechea slavă. În prezent, cuvântul se regăsește în toate limbile slave de rit ortodox. Din limbile slave, mai exact din rusă, cuvântul de origine greacă a fost introdus într-un număr mare de limbi din Europa orientală (altaice, uralice, baltice): lith. *tetràitė*, kar. *íetraí*, finn. *tetraatti*, nen. *tetradka*, oss. *tetrad* etc. La rândul său, cuvântul latinesc *quaternus*, păstrat în limbile romanice, a fost preluat de unele limbi neromanice, de ex.: din franceză: basq. *kaier*, *kaje*, cors. [kaj'e], [kajet], bret. *kaier*, pol. *kajet*, ukr. *kajet*, bruss. *kajeta* (dial.); din italiană: cr. [kwAdĒ\rn], sloven. [kwAderno], alb. [kwAd'ernə]; din spaniolă: basq. *kwaderno* (cf. sp.).

Trebuie să menționăm aici cuvântul arab *defter* ‘caiet’, care are la bază termenul grecesc *διπτέρα* ‘pereche de ruloari de piele’, cu motivația originară ‘împăturit în două’. Motivația ‘împăturit în două’ s-a opacizat și a fost înlocuită cu cea de ‘registru, caiet’, sens cu care a intrat cuvântul din limba greacă în limba arabă. Din arabă, termenul a pătruns în turcă, de unde s-a întors cu acest sens în limba greacă: gr. *tefteri*. În alte limbi termenul a pătruns fie direct din turcă: alb. *tefter*, fie din arabă, de exemplu în limbile turcice și în cele nago-daghestaniene de pe teritoriul Rusiei: ing. *teptar*, tsakh. *daft'ar*, tab. *daftar*, rut. *daft'ar*, lezg. *deft'er*, *daft'ar*, bashk. [dƏftƏr], găg. *tefter*, kaz. *däpter*, kum. *tepter*, tătară *däftär*.

Numele zilelor săptămânii pun în evidență raporturile între greaca veche, latină și iliră. În limbile europene denumirile zilelor săptămânii se încadrează în două sisteme principale: numeric și planetar. Denumirile care au la bază sistemul numeric își păstrează, în general, transparența, cu precizarea că cifrele cu care se face

enumerarea diferă de la o limbă la alta, de exemplu în cadrul tradiției creștine. Denumirile pentru noțiunea **MARȚI** prezintă o motivație prin cifra 2 (doi, a doua) în limbile slave (rus., bg. *vtornik*, sb. *utorak* etc.), dar și prin cifra 3 (trei), în greacă (gr. *Τρίτη*). Denumirile care au la bază sistemul planetar pun în evidență diverse credințe politeiste. De origine probabil egipteană, un asemenea sistem s-a generalizat la Roma (la începutul erei creștine, începând cu secolul al II-lea), de unde s-a răspândit prin împrumuturi și calcuri în limbile celtice, germanice și în albaneză). Dintre limbile de care ne ocupăm aici – greaca, latina (continuată de limbile romane, exemplificate aici prin română) și albaneza – greaca actuală păstrează în mare parte sistemul numeric: *Δευτέρα* (*Δευτέρα Σαββάτου* ‘a doua zi după Sabat = luni’, *Τρίτη* ‘a treia = marți’, *Τετάρτη* ‘a patra = miercuri’, *Πέμπτη* ‘a cincea = joi’).

Sistemul planetar este bine reprezentat în latină și albaneză, dar într-un mod diferit. Albaneza este singura limbă care a păstrat numele planetei Saturn pentru noțiunea ‘sâmbătă’: alb. *shtunë*. Chiar pentru ‘duminică’ albaneza păstrează denumirea pentru ‘soare’, în forma *e diel* care se raportează la cuvântul *diell* ‘soare, lumină’. Este vorba de un calc după lat. *solis dies*, care nu s-a păstrat în limbile romane.

Cu excepția primelor două zile ale săptămânii – sâmbătă și duminică –, latina exprimă celelalte cinci zile ale săptămânii cu denumiri bazate pe sistemul planetar: *lunes dies* ‘ziua lunii’, *martes dies* ‘ziua lui Marte’, *Mercurii dies* ‘ziua lui Mercur’, *Jovis dies* ‘ziua lui Jupiter’, *Veneris dies* ‘ziua Venerei’, sistem moștenit de limbile romane. Astfel, avem în română: *luni*, *marți* etc. Ca împrumuturi din latină și calcuri din această limbă, înregistrăm în albaneză: *e hënë*, [*hënë* ‘lună’], calc din lat. *lunis dies*, *e martë* ‘marți’ (împrumut din latină), *e mërkurë* ‘miercuri’ (împrumut din latină) (cf. Vătășescu 1995). Originea cuvântului albanez *e enjte* ‘joi’ este necunoscută. Obscură este originea formei albaneze *e preme* ‘vineri’, cu o motivație religioasă posibilă, ‘ziua pregătirii’, cu care concordă termenul grecesc *Παρασκευή* = *ετοιμασία* ‘pregătire’.

Denumirile pentru ‘sâmbătă’ și pentru ‘duminică’ în greacă și în latină se înscriu în tradiția creștină. Termenul grecesc *Σάββατο* și cel latinesc **sambata*, *sambatum* (*sambati dies*) ‘ziua de Sabat, ziua de repaus a evreilor și a unor secte creștine’, cuvânt împrumutat în latină din ebraică (*schabbat* ‘odihnă’).

Prezentăm în tabel (vezi *infra*, p. 414) denumirile zilelor săptămânii în română, latină, greacă și albaneză, ilustrând sistemul numeric și cel planetar.

În ceea ce privește materialul inedit din arhiva ALE, am utilizat datele oferite de comitetele naționale pentru noțiunea **URCIOR (LA OCHI)**. Pentru a evidenția concordanțele de ordin semantic, am raportat materialul ALE la ALRR–*Sinteză*, vol. I, h. 55 (vezi *infra*, p. 415). Am constat că *urcior* (cu varianta *orzișor*) are răspândire aproape generală în limba română, așa cum rezultă din harta digitalizată de noi. La originea termenului se află cuvântul lat. *hordeolus* (derivat diminutival de la *hordeum* ‘orz’). O formație de același tip este gr. *κριθάρακι* (derivat diminutival de la *κριθάρι* ‘orz’). Avem aici o veche concordanță, care s-a produs între latină și greacă. Același tip de formație o regăsim în fr. *orgelet*, derivat diminutival de la *orge* ‘orz’. În bulgară, *ečemik* înseamnă atât ‘urcior’, cât și

‘grăunte’. În *Dicționarul etimologic al limbii bulgare*, vol. I, se precizează că, în ceea ce privește forma, *ečemik* amintește de raportul între fr. *orge* și *orgelet* (BER I 517, s.v. *ечемик*), de unde rezultă că *ečemik* e un derivat diminutival de la un radical slav care nu avea sufixul *-ik* (v.sl. **ječъby*). Această deducție e sprijinită de termenul din rusă *ячмень*, formă nederivată, care semnifică ‘urcior; grăunte de orz’. Asocierea dintre grăuntele de orz și urcior se regăsește și în alte limbi, unde apar compuse de tipul germ. *Gerstenkorn* ‘urcior; [lit.] grăunte de orz’, termen compus din *Gerste* ‘orz’ și *Korn* ‘grăunte’.

În dialectul aromân vorbit în Grecia și în Albania sunt ocurenți ambii termeni: din latină și din greacă. Sunt atestați izolat *uhcôr*^H, din lat. *hordeolus*, ca și dr. *urcior*, și *ord*^H ‘orz’, din lat. *hordeum*, prin remotivare, și împrumutul din greacă, *κριθαράκι*, cu semnificația ‘urcior; [lit.] grăunte de orz’ (ALAR, vol. I, h. 46; vezi *infra*, p. 416). Ei sunt concuși puternic de *fçor*^H (variantă fonetică a lui *uhcôr*^H), *smiçoc*^H, *bişor*^H, neatestat în DDA. De asemenea, în localitatea Xirolivadi din Grecia (grai pindean), e atestat *ğrnuşor*^H, alt termen care are ambele sensuri: ‘urcior’ și ‘grăunte’. De aici, rezultă raporturile multiple onomasiologice și motivaționale între limbile europene.

3. Hărțile lingvistice comentate de noi arată cum conștiința motivațională transcende granițele lingvistice, fie că este vorba de limbi în cadrul aceleiași familii, fie ca este vorba de dialecte și graiuri în cadrul aceleiași limbi. Așa se explică fărâmițarea dialectală și conturarea unor arii motivaționale care se configurează în mod diferit față de cele genealogice. Elaborarea hărților lingvistice motivaționale a fost impusă de constatarea unei „mentalități comune” la vorbitori de limbi diferite, din cadrul unei familii sau al mai multor familii de limbi. Semnificația hărților de motivație este însă mai largă, în sensul că aceste hărți ajută la lămurirea sau corectarea unor etimologii din limbi particulare și oferă un model de interpretare pentru hărțile din atlasele naționale și chiar regionale. Hărțile de motivație privesc *dinamica limbii*, punând în evidență un aspect mai puțin cunoscut sau mai puțin studiat până în prezent: motivarea semnului lingvistic este un proces permanent, vorbitorii „remotivând” semnul lingvistic atunci când raportul dintre acesta și realitatea extralingvistică (*referentul*) se opacizează (cf. Saramandu–Nevaci 2008, p. 78).

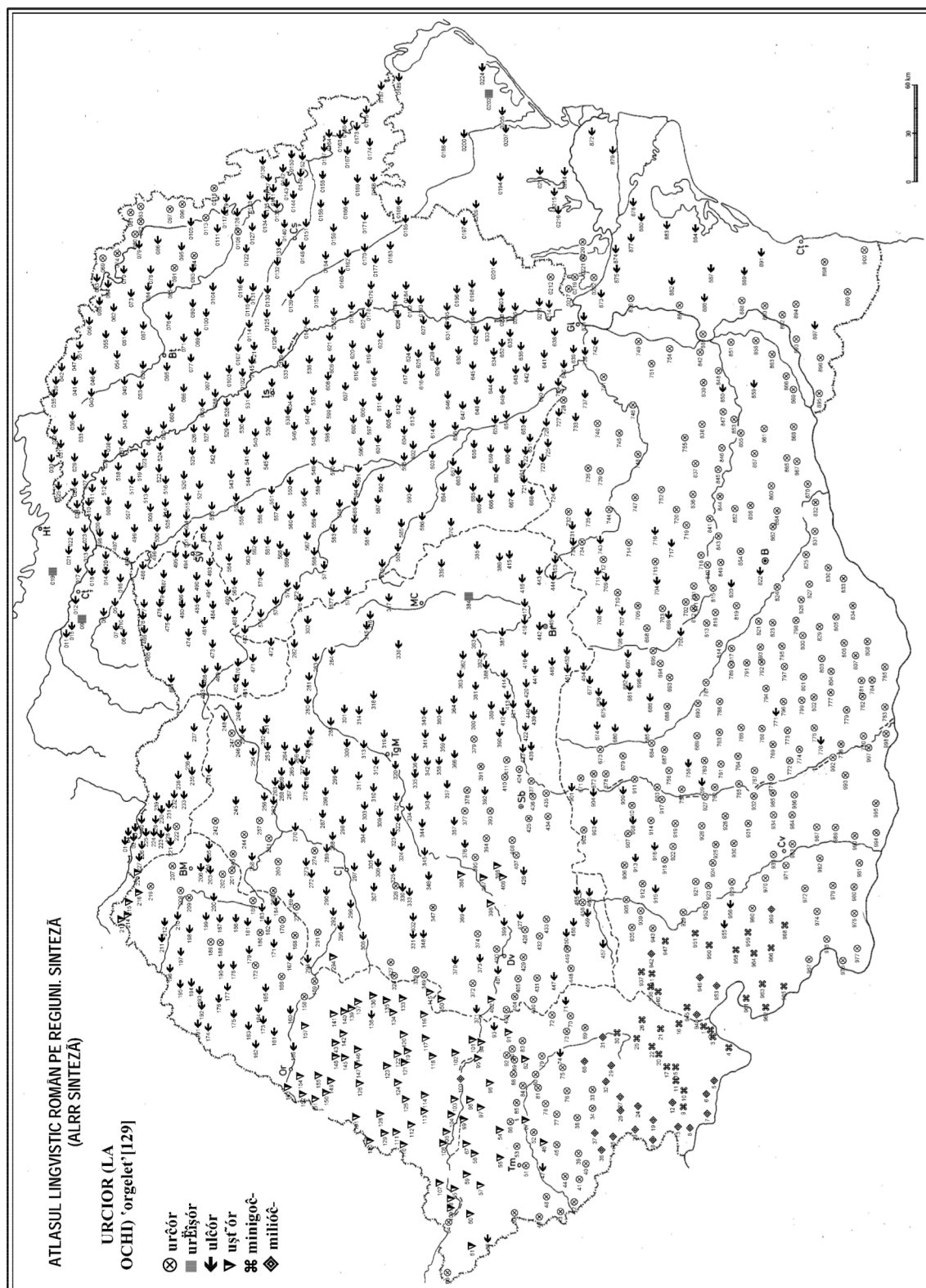
Din expunerea noastră a rezultat, de asemenea, conturarea unor arii pe care le putem numi „culturale” sau de influență culturală, care depășesc granițele dintre limbile individuale. În spațiul sud-est european, asemenea arii s-au conturat încă din antichitate prin influența exercitată de greacă și latină ca limbi de cultură. România se înscrie în această arie de influență culturală în calitate de limbă romanică, continuatoarea latinei. Prin biserica creștină, această influență, pornind din greacă, s-a exercitat asupra țărilor slave de rit ortodox. O poziție aparte ocupă albaneza, unde se interferează influența latinei cu cea a limbii grecești, influențe care, în cazul numelor zilelor săptămânii, s-au suprapus peste un strat precreschin (de ex., alb. *shtunë* ‘sâmbătă’ < *Saturnus*).

Prin conturarea ariilor motivaționale, ca și a celor de influență culturală („arii culturale”), *Atlas Linguarum Europæ* deschide noi perspective în geografia lingvistică.

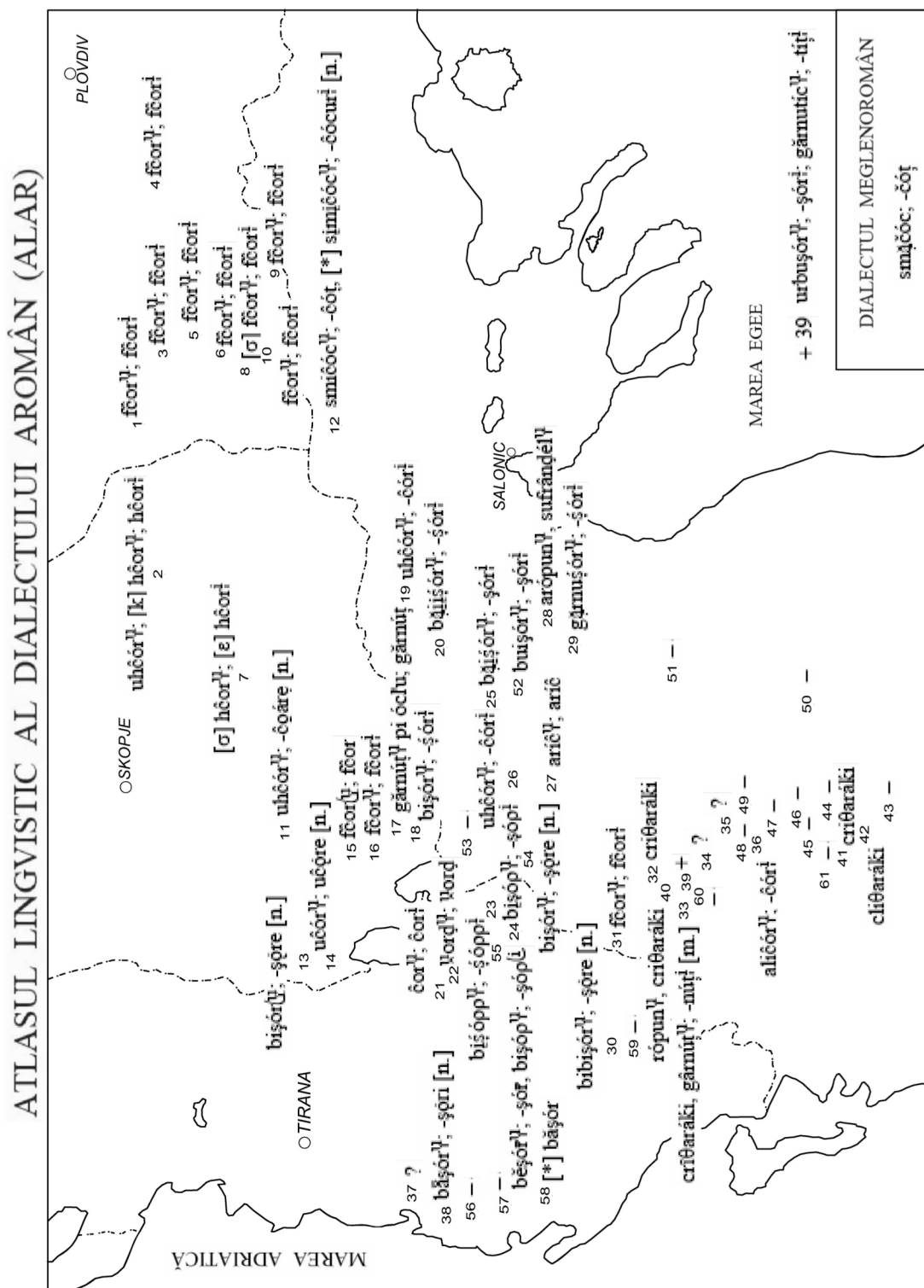
Denumirile zilelor săptămânii în română, latină, greacă și albaneză

	sâmbătă	duminică	luni	marți	miercuri	joi	vineri	săptămâna
greacă	Σάββατο 'sâmbătă'	Κυριακή 'duminică'	Δευτέρα	Τρίτη	Τετάρτη	Πέμπτη	Παρασκευή	εβδομάδα
latină	*sambata (sambatium) sambati dies 'ziua de Sabat'	dies dominica 'ziua Domnului'	lunis dies 'ziua lunii'	Martis dies 'ziua lui Marte'	Mercuris dies [= Mercurii dies] 'ziua lui Mercur'	Jovis dies 'ziua lui Jupiter'	Veneris dies 'ziua lui Venus'	septimana
română	sâmbătă	duminică	luni	marți	miercuri	joi	vineri	săptămână
albaneză	shtunë (< Saturnus)	e diel [diell 'soare; lumină'] calc după lat. <i>solis dies</i>	e hënë [hënë 'lună'] calc din lat.	e martë împrumut din latină	e mërkurë împrumut din latină	e enjte	e premtë posibilă motivație religioasă	javë împrumut (<i>hebdomas</i>)

URCIOR LA OCHI (după ALRR–Sinteză)



URCIOR LA OCHI (după ALAR, h. 46)



HARTA 46. URCIOR (LA OCHI), pl. 'orgelet' [129]

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SURSE

- ALAR = Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân (ALAR)*. Editor: Manuela Nevaci, București, Editura Academiei Române, 2014.
- ALE I.6 = *Atlas Linguarum Europæ (ALE)*, vol. I. *Sixième fascicule. Cartes et Commentaires*, Roma, Poligrafico, 2002.
- ALE I.8 = *Atlas Linguarum Europæ (ALE)*, vol. I. *Huitième fascicule. Commentaires*, București, Editura Universității din București, 2014; *Cartes linguistiques européennes*, București, Editura Universității din București, 2014.
- ALE I.9 = *Atlas Linguarum Europæ (ALE)*, vol. I. *Neuvième fascicule. Commentaires*, București, Editura Universității din București, 2015; *Cartes Linguistiques Européennes*, București, Editura Universității din București, 2015.
- Alinei 1979 = M. Alinei, *The structure of meaning, in A semiotic Landscape*. *Proceedings of the First Congress of the International Association for Semiotic Studies (Milano 1974)*, Berlin, De Gruyter–Mouton, 1979, p. 499–503.
- ALRR–Sinteză = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*. Coordonator: Nicolae Saramandu, vol. I. Autori: Verginica Barbu Mititelu, Irina Floarea, Mihaela Mariana Morcov, Carmen-Ioana Radu, Marilena Tiugan, Dana Mihaela Zamfir, București, Editura Academiei Române, 2007.
- BER = *Български етимологичен речник*. Т. 1, Изд. на БАН, София, 1971; Т. 2, 1979; Т. 4, 1995.
- Saramandu–Nevaci 2008 = N. Saramandu, M. Nevaci, *Cartes linguistiques motivationelles. De l’ALE à l’AliR et aux atlas linguistiques nationaux*, in „Revue Roumaine de Linguistique”, LIII, nr. 1–2, p.78–90.
- Vătășescu 1995 = C. Vătășescu, *Câteva probleme ridicate de studierea lexicului creștin de origine latină în albaneză și română, în Sud-estul și contextul european. Mentalitate și politică*. Buletin IV, București, Editura Academiei Române, 1995, p. 97–106.

ABREVIERI (din ALE)

alb. = albaneză; bashk. = bașchiră; basq. = bască; bg. = bulgară; bret. = bretonă; bruss. = bielorusească; cors. = corsicană; cr. = croată; finn. = finlandeză; găg. = găgăuză; germ. = germană; gr. = greacă; ing. = ingușă; kaz. = cazahă; kum. = cumăcă; lat. = latină; lezg. = lezghiană; lith. = lituaniană; nen. = neneță; oss. = osetă; pol. = poloneză; rut. = ruteană; sb. = sârbă; sloven. = slovenă; sp. = spaniolă; tab. = tabassaatan; tsakh. = ciacur; ukr = ucraineană.

NOTES ON ATLAS LINGUARUM EUROPÆ (ALE)

(Abstract)

Motivational maps concern the dynamic of language, revealing thus a less known or less studied aspect the motivation of the linguistic sign. This is a permanent process since the speakers «remotivate» the linguistic sign when the rapport between this and the extralinguistic reality (the referent) becomes opaque, not transparent.

Cuvinte-cheie: *geolingvistică, lingvistică romanică, lingvistică balcanică, hărți motivaționale.*

Keywords: *Geolinguistics, Romance linguistic, Balkan linguistic, motivational maps.*

Universitatea din București
București, str. Edgar Quinet, 5–7
nicolaesaramandu@yahoo.com

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie, 13
elanevaci@yahoo.com